

СІМЕЙНИЙ УКЛАД ЯК АСПЕКТ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті розглядається сутність і структура сімейного укладу і його вплив на формування моральної поведінки підлітків.

Постановка проблеми. Проблема морального виховання підростаючого покоління є однією з найдавніших проблем людства і водночас залишається і надалі актуальною. На часі спостерігається її загострення (зростання підліткової злочинності, алкоголізм, наркоманія, проституція та ін.), спричинене соціально-економічною та педагогічною ситуацією, що склалися на даний час в Україні.

Процес морального розвитку на різних вікових етапах має свої специфічні особливості. Підлітки є важливою соціально-демографічною групою. Їх поведінка зумовлена роллю в суспільстві, соціальним статусом, віком. Інтенсивне формування вищих психічних функцій, особистісних властивостей робить даний вік одночасно і складним, і найбільш придатним для накопичення морального досвіду.

Сформованість моральної поведінки як внутрішнього регулятора суттєво впливає на життєдіяльність особистості, забезпечуючи її моральний і духовний розвиток. Важливу роль у вихованні моральних основ взаємодії дитини з іншими людьми, формуванні її ставлення до навколишнього світу через його сприйняття відводиться сім'ї як первинному осередку суспільних відносин, зокрема міжособистісних взаємин. У сім'ї створюються умови для соціалізації дитини, оволодіння духовною культурою, моральними цінностями нації, тобто йдеться про педагогічну цілізгідність укладу життя сім'ї, впливу сімейного укладу на формування у дітей увічливості та самостійності, моральної поведінки. Рівень культури батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї визначає якість психічного, емоційного та морального розвитку дитини, підготовки її до різнорівневих контактів поза сімейним мікросередовищем.

Метою статті є аналіз змісту і структури сімейного укладу та його вплив на формування у підлітків моральної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологи (Л.Божович, Т.Коннікова та ін.) сензитивним для морального формування вважають молодший шкільний вік. Психологічні новостворення цього періоду стають основою формування моральних потреб. Сформовані в молодшому шкільному віці моральні потреби дозволяють пом'якшити кризу ставлення до себе, ровесників та дорослих у пубертатному періоді та сприяють ефективному формуванню моральних відносин особистості в подальшому житті.

До феномену потреб як спонукань моральної поведінки вчені звертаються при дослідженні цілого спектру проблем: суб'єктивного фактору установки (А.Прангішвілі, І.Бжалава та ін.), вищих соціогенних потреб (Ш.Чхартішвілі, Н.Рогава та ін.), інтегральної характеристики морального розвитку (Г.Мусаелян, Ю.Шаров), формування переконань (О.Бондаревська, І.Лернер, І.Сисоєнко та ін.), формування моральної спрямованості особистості, соціальної активності (З.Васильєва, М.Казакіна, Т.Коннікова, Т.Мальковська та ін.), при теоретичному і методичному розгляданні питання гуманістичного виховання (В.Білоусова, І.Бех, М.Боришевський, М.Євтух, І.Каїров, С.Рівес та ін.).

Сутність і закономірності взаємодії батьків і дітей у сучасних умовах стали предметом наукових пошуків О.Докукіної, К.Журби, О.Кононко, Т.Кравченко, В.Кузя, С.Ладивір, В.Оржеховської, З.Плохій, Л.Повалій, В.Постового, Р. Сєрьожникової, О.Хромової. Ранній досвід взаємодії батьків з дітьми досліджували А.Адлер, Е.Берн, Дж.Боулбі, Д.Віннікот, М.Кляйн, М.Лісіна, А.Фрейд, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Хорні та ін.

У дослідженнях Т.Архіреєвої, В.Безлюдної, О.Маріч, М.Сапоровської, А.Співаковської, О.Шапатіної показано, що особливе значення для формування моральної

поведінки в особистісному розвитку дитини має не стільки реальна сімейна ситуація, скільки суб'єктивне сприйняття та переживання дитиною того, що відбувається в сім'ї але констатується увага на сімейному укладі

Виклад основного матеріалу. Сім'я завжди була середооточенням всіх виховних початків. Вона мала свій уклад і авторитет, свої традиції, за допомогою яких кожний народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в ряді поколінь, що змінюють один одного. Роль сім'ї у моральному вихованні дітей визначається глибоким знанням особливостей рідної дитини, яку батьки природно, знають краще інших вихователів.

Завдання батьків - розвивати в підлітків здорові духовні потреби і інтереси. У цьому сенсі велике значення має та моральна атмосфера, що складається в сім'ї, тобто життя сім'ї, під впливом якого відбувається моральне виховання підлітка у сім'ї.

В «Глумачному словнику живої великоросійської мови» В. Даля під укладом розуміється «пристрій, установа, статут, порядок».

В «Філософському енциклопедичному словнику» поняття «уклад» визначається як «цілісна система виробництва, відносин певного типу, що утворить суспільну форму виробництва».

У педагогічному словнику і педагогічній енциклопедії цей термін не розкривається.

Більшість педагогів, кажучи про уклад, вказують на його різні компоненти, але ще немає єдиної думки у визначенні поняття «сімейний уклад» і його структурних компонентів, наприклад, Г. Могилевська до основ сімейного укладу відносить спільну працю, дружелюбність, дбайливість і повагу. На думку Л. Ніколаєвої, основою сімейного укладу є моральна позиція сім'ї, що характеризується сформованою сукупністю інтелектуальних і моральних норм, ставленням батьків до життя, праці, дітей.

Автори Т. Маркова, Д. Дзинтере, Л. Загик вважають за необхідне додати до визначення сімейного укладу бажання і уміння батьків практично здійснювати мету й завдання виховання дітей, організувати індивідуальну і спільну зі старшими членами сім'ї діяльність. Р. Серьожникова вважає, що до сімейного укладу необхідно віднести організацію свят і змістовно-наповнене сімейне дозвілля [3].

У дослідженні Ф. Нанай «Моральне виховання дітей шестирічного віку в процесі спільної діяльності сім'ї й школи» автор торкається питань педагогічної доцільності укладу життя сім'ї, впливу сімейного укладу на формування у дітей увічливості та самостійності.

З погляду Л. Маленкової, суть сімейного укладу в тому, щоб у сім'ї склалися певні відносини до ціннісних орієнтацій суспільства і реалізовувалися в укладі життя сім'ї: у побуті й веденні господарства, організації свят і різних форм дозвілля, спілкуванні з рідними, друзями і знайомими сім'ї, естетичному оформленні інтер'єра та ін.

У дослідженнях В. Бойко, Е. Васильєвій, А. Харчева [6] про вплив способу життя сім'ї на виховання дітей через організацію трудової діяльності, дозвілля, спілкування, рольової поведінки під способом життя розуміються форми людської (індивідуальної і групової) життєдіяльності, типові для історично конкретних соціальних стосунків. Він може бути розглянутий як прояв і результат соціально-перетворюючої, творчої діяльності людей як суб'єктів суспільного процесу.

Так, А. Харчев відзначає, що «сімейне виховання залежить від багатьох обставин, серед яких головну роль грають спосіб життя сім'ї й поведінки батьків» [6, с. 305].

Розглядаючи спосіб життя сім'ї, Е. Васильєва [1] включає наступні компоненти: репродуктивно-виховну діяльність, ведення домашнього господарства, використання дозвілля, трудової діяльності в сфері суспільного виробництва, суспільно-політичну діяльність, спілкування. На її думку, уклад життя - поняття більш широке і вживане переважно стосовно складноорганізованих співтовариств людей

Інші вчені прийшли до висновку, що провідним фактором у формуванні особистості дитини є моральна атмосфера в сім'ї, її стиль життя.

Під стилем життя розуміється тип поведінки особистості або групи людей, що фіксує стійко вироблені риси, манери, звички, смаки, схильності.

Поняття «сімейний уклад» характеризує специфіку повсякденного життя людей у сім'ї, її духовно-моральний клімат і психологічну атмосферу. Тут маються на увазі соціальні установки і система цінностей сім'ї, взаємини членів сім'ї один з одним і з оточуючими людьми, сімейні традиції, педагогічна освіченість і компетентність (культура) батьків, їхній особистий приклад, вміння організувати життя і діяльність дітей у сім'ї відповідно віку кожної дитини. Дане поняття комплексне, інтегральне. Воно включає сфери матеріального, емоційного, інтелектуального, морального життя сім'ї в їхній єдності й взаємозумовленості. По своєму смислу поняття «сімейний уклад» ближче всього до поняття «спосіб життя», але не ідентично йому так само, як і поняттю «стиль життя». Своєрідність сімейного укладу визначається, з одного боку, його власною характеристикою - структурою, матеріальним забезпеченням, типом потреб і способом їхнього задоволення, рівнем культури. З іншого боку, кожна сім'я виявляється в певних умовах зовнішнього середовища, що досить жорстко диктує їй правила поведінки, хоча завжди залишає за сім'єю право вибору з декількох альтернативних варіантів рішення.

У нашій дослідженні сімейний уклад - це інтегральне поняття, що включає в себе сталий порядок життя конкретної сім'ї, її настанови, потреби, інтереси, традиції, ціннісні орієнтації, стиль відносин, особистий приклад і рівень педагогічної культури батьків. Ці компоненти взаємозалежні й взаємодіють між собою. Кожний з них перебуває в складних взаєминах один з одним. На думку Т. Лодкіної сімейний уклад органічно пов'язаний із психолого-педагогічною культурою сім'ї як з одним зі структурних компонентів [2].

Кожний з названих компонентів своєрідно впливає на дітей. У той же час сім'я - єдине ціле, і підліток почуває на собі її постійний вплив. Правильно організоване сімейне виховання будується на сполученні цілеспрямованих впливів батьків і повсякденних всепроникаючих позитивних впливів на дітей усього сімейного укладу.

Вивчення сім'ї методами спостереження, анкетування, бесід, інтерв'ю, тестування дозволило виявити умовно три типи сімейного укладу: сприятливий, педагогічно суперечливий і неблагополучний.

Сприятливий уклад сімейного життя характеризується нормальною моральною і трудовою атмосферою, стабільністю, позитивним прикладом батьків, гуманістичними і довірчими відносинами між дорослими і дітьми, багатою сферою спілкування і добрих сімейних традицій, розумними потребами, корисними захопленнями батьків і дітей, що сприяє правильному вихованню [4].

Сильними сторонами укладу сім'ї є взаємна турбота і повага, загальна злагодженість сім'ї на позитивній емоційній основі, умілий педагогічний вплив на дітей. Сімейне мікросередовище не розвиває в дітях страх, острах покарання, а сприяє їхньому моральному розвитку. Особистий приклад батьків - невід'ємний компонент укладу життя.

Інший тип сімейного укладу - педагогічно суперечливий. Він характеризується тим, що при наявності соціально-ціннісних орієнтацій сім'ї моральна і трудова атмосфера її є суперечливими, стосунки між дорослими і дітьми складаються стихійно, викликають сварки і сімейні конфлікти, що заважає успішному вихованню дітей. Рівень педагогічної культури цих батьків в основному середній.

Неблагополучному укладу сімейного життя властиві неурегульовані стосунки між членами сім'ї, збідніння соціально-комунікативних зв'язків дитини, повна або часткова відсутність педагогічно доцільної організації життя дорослих і дітей, порушення правил поведінки в побуті, гіпертрофія матеріальних потреб і перевага їх над духовними, нерідко - накопичення, пияцтво, аморальна поведінка батьків [5]. Рівень педагогічної культури низький або відсутній.

Взагалі, необхідно вказати, що життя сім'ї характеризується матеріальними і духовними процесами, які історично обумовлюються системою суспільних відносин, національними звичаями, традиціями, культурою, становлячи уклад життя, що є мікросоціумом, який забезпечує формування моральної поведінки підлітка.

Таким чином, формування моральної поведінки проходить у мікросоціумі - найближчому моральному середовищі, яке розкриває сукупність суспільних і психологічних умов життєдіяльності підлітка. Це - системний процес, структурними компонентами якого виступають: а) інтегровані суб'єкти виховної взаємодії (батьки, інші дорослі члени сім'ї); б) інтелектуальні джерела виховного впливу (національна та загальнолюдська культура, моральні цінності, якості); в) фактори формування моральної поведінки: приклад відносини, моральне ставлення, власні дії суб'єкта взаємин, коректуючі впливи середовища на суб'єкт (Д. Грішин, Т.Фролова, Н.Щуркова); г) умови позасімейного та позашкільного впливу (суспільні відносини, масова культура, засоби інформації, підліткова субкультура, діяльність на дозвіллі).

Процес формування моральної поведінки у мікросоціумі носить етапний характер, механізм якого передбачає виникнення поведінкового уявлення про суспільні відносини, практичну дію (вчинок-звичка-поведінка), регульовану оточенням, які переводять моральні знання в переконання (усвідомлення результатів власних дій) і визначають моральну спрямованість особистості (створення суб'єктивної моделі відносин, самостійного наміру наслідувати її).

Реалізація процесу формування моральної поведінки підлітків в умовах сім'ї передбачає з'ясування динаміки змін, які відбуваються в моральному світі сучасних підлітків, особливостей і суперечностей їх морального розвитку. Так, підлітковий етап характеризується змінами провідних потреб, зумовлених психофізіологічними особливостями та соціально-психологічними утвореннями - самоствердження, самовизначення, індивідуальність, почуття дорослості (Л.Божович, М.Вінн, В.Зельцер, О.Киричук, І.Кон, Л.Орбан, В.Роменець, Л.Синютка, Д.Фельдштейн та ін.).

Визначальними в моральному спрямуванні підлітка є тенденції особистісного становлення, розвитку потребно-мотиваційної сфери, серед яких - необхідність розширення соціально-моральних зв'язків із дорослими та ровесниками. Важливим фактором формування моральних взаємин із оточуючими виступає оцінка підлітка батьками, товаришами, їх ставлення до нього, орієнтації референтної групи. Несхвальна оцінка підлітка оточуючими, його нездатність морально визнаним чином самореалізуватися, довести свою дорослість, негативний вплив об'єктивних умов його розвитку та становлення (нові ринкові економічні відносини, підвищений рівень інформованості, сексуальна революція, руйнування ціннісних сімейних традицій, занепад культурно-побутової сфери) спричиняють замкнутість підлітка, нігілізм чи агресивність, відкидання ним моральних норм.

Але, як показують результати досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених (Ю.Афанасьєв, Дж.Байярд, Р.Байярд, Д.Виготський, Т.Гаврилова, Х.Джинотт, Н.Дубінін, І.Єлісеєва, О.Кір'янова, С.Ковальов, Г.Міньковський, В.Москаленко, Н.Попов, В.Солодніков, М.Стельмахович, М.Ферро та ін.), і дані, одержані в ході нашого дослідження, сучасна сім'я зазнає значних труднощів у підготовці дітей до активного життя в суспільстві. Їх спричиняють такі негативні фактори: а) економічна скрута в державі, що сприяє кризі часу, відведеного батьками для виховання своїх дітей (за нашими даними, більше двох годин на день вихованню дітей приділяють 31,6% батьків, дві і менше години - 21,5%, майже не приділяють - 5,3%; не визначилися - 41,6%); б) нерозвинутість спеціальних комунікативних умінь батьків, покликаних урегулювати конфліктні ситуації у взаєминах між членами сім'ї (14,8% батьків фізично карають своїх дітей, тільки 62,3% намагаються зрозуміти проблему і вирішити її, а решта - не докладають жодних зусиль для цього); в) надмірна опіка, домінування батьків над підлітками незалежно від потреби, або ж, навпаки, повна індиферентність у їх вихованні

(як наслідок, тільки 31,5% підлітків хотіли б повторити в своїй майбутній сім'ї характер відносин, який склався в сім'ї їх батьків, 59% – вважають, що батьки їх розуміють); г) низький рівень психолого-педагогічної підготовки батьків до виховної діяльності (94,7% батьків у вихованні дітей опираються на “власний досвід”, поряд з цим, тільки кожен п'ятий з них черпає педагогічні знання з наукової літератури, кожен шостий – опирається на народні традиції та звичаї); д) перевага у вихованні в підлітках батьками особистісних цінностей над національно-соціальними (так, 8,4% батьків над усе прагнуть, щоб їх діти були відомими та шанованими людьми, 20% – хорошими спеціалістами, 35,8% – матеріально забезпеченими та незалежними (кожна); водночас, тільки 38,9% респондентів виховують у своїх дітях працелюбність, 26,3% – порядність, 20% – повагу до людей, 14,7% – відповідальність, 9,5% – справедливість, 6,3% – повагу до знань, 5,3% – духовність, 2,1% – патріотизм, 1,1% – дисциплінованість).

Одним із основних факторів формування моральної поведінки підлітків у сім'ї є соціокультурна діяльність батьків і дітей, яка, за нашими даними, є взаємозалежною. Так, доля культурних цінностей, які найбільше розвивають духовність особистості, є низькою (займається технічною та художньою творчістю, інтелектуально-пізнавальними видами занять 6,3% дорослих, 5,8% підлітків); читає літературу (спеціальну, художню, пресу) відповідно 28,4% батьків і 26,1% дітей; відвідує кінотеатри, театри, виставки, активно відпочиває 24,5% дорослих і 33,7% дітей; відпочиває поза сім'єю (в основному, спілкування з друзями) 33,3% батьків і 52,5% дітей; дивиться телевізор 55,8% дорослих і 54,9% підлітків. У той же час, 12% дітей і 3% батьків не мають чіткого режиму дня, мало відпочивають.

Педагогічно-обґрунтована робота з батьківською громадськістю проводилась трьома шляхами: педагогізація та психологізація всіх сімейних і позасімейних відносин; розширення морального шкільного середовища; організація сімейного дозвілля. Поряд із іншими формами роботи з батьками (індивідуальні бесіди, спільне обговорення підлітками та їх батьками п'єс, участь у шкільних справах, організація дозвілля) найефективнішими виявилися батьківські збори (їх відвідали 71,6% батьків) і психолого-педагогічні консультації (62,8% батьків, включених у цю форму роботи, підтвердили її ефективність і доцільність).

Організований спільний виховний вплив сім'ї, школи і потенціал мікрогруп сприяли формуванню моральних відносин підлітків, зростанню їх активності у різноплановій діяльності на дозвіллі. Порівняльний аналіз результатів на заключному етапі формуючого експерименту вказує на суттєві кількісні та якісні зміни за відповідними параметрами (табл.1, рис.2), що підтверджує ефективність запропонованого педагогічного забезпечення процесу формування моральних відносин підлітків в умовах мікросоціуму.

Висновки. Моральна вихованість школяра – це його прагнення, світовідчуження і світорозуміння, що виявляються у ставленні до суспільства, до людей, до моральних цінностей, до виконання своїх обов'язків. Тому, як зазначали видатні педагоги (О.Духнович, А.Макаренко, І.Огієнко, С.Русова, І.Стешенко, В.Сухомлинський, Я.Чепіга, С.Шацький та ін.), вирішуючи питання про моральне виховання школяра, треба підходити до нього з точки зору забезпечення об'єктивного впливу на особистість всієї системи сімейних відносин. Моральна поведінка характеризується цілісністю з точки зору єдності мотивів, результатів, намірів і справ, цілей і засобів та відповідає моральним принципам як окремої особистості, так і гармонійним взаєминам батьків і дітей в цілому.

Гармонійні взаємини батьків і дітей формуються в процесі міжособистісних взаємин, які ми розглядаємо як активну взаємодію суб'єкта і сімейного доквілля.

Під гармонійними взаєминами батьків і дітей ми розуміємо відносини, засновані на узгодженні основних компонентів взаємин (довірче рівноправне ставлення, особистісно-орієнтований стиль спілкування, врахування індивідуальних потреб батьків і дітей).

Література

1. Васильева Э.К. Уклад жизни семи // Семья: 500 вопросов и ответов /под. ред..Л.В. Прошина. – М.,1992.
2. Лодкина Т.В. Уклад семейной жизни как фактор подростковой самостоятельности // Идеино-нравственное воспитание школьников в семье. – М., 1985.
3. Серёжникова Р.К. Пути преодоления эмоционального отчуждения между родителями и детьми в однодетной семье // А.В.Запорожец и сов. наука о детях. Материалы международной н/п конференции.- Москва, 1995.
4. Серёжникова Р.К. Пути гуманизации воспитательного процесса в семье // Педагогічна скарбниця Донеччини", № 1, 1996.
5. Спиваковская А.С. Обоснование психологической коррекции адекватных родительских позиций // Семья и формирование личности. – М., 1981.
6. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М., 1979

В статье рассматривается сущность и структура семейного уклада и его влияние на формирование нравственного поведения подростков.